

Hinduizm - rys historyczny

Autor tekstu: **Joanna Żak-Bucholc**

Patrząc na złożone zjawisko jakim jest wiodąca religia Indii — hinduizm, w którym wiele różnorodnych nurtów przenika się i uzupełnia, albo egzystuje obok siebie nie wykluczając się wzajemnie, łatwo dostrzec trudności definicyjne. Setki, a nawet tysiące lat rozwoju i przemian kultury indyjskiej sprawia, że fenomen o nazwie "hinduizm" wymyka się prostym opisom, a widzieć go statycznym i niezmiennym wydaje się takim samym błędem, jak określanie go w kategoriach historyzmu (w europejskim rozumieniu tego terminu). Hindusi bowiem nigdy nie przywiązywali wagi do historii, przynajmniej w sensie, jaki my jej nadaliśmy. Zresztą.. pewien uczony Hindus na pytanie europejskiego adepta "czym jest hinduizm" odparł: "hinduizm nie istnieje...". Sami Hindusi mówią o swojej religii Sanatana Dharma, co znaczy "Odwieczna Prawda". Określenie "hinduizm" pochodzi od perskiego słowa hindu. Pierwotnie nazywano tak rzekę Indus. Z biegiem czasu zaczęto nim określać mieszkańców zasiedlających krainę, przez którą przepływała, później również ich religię i kulturę.

Nazwa "hinduizm" jest zatem określeniem nieindyjskim. Pod nazwą zaś kryje się coś, co niektórzy określają metaforycznie "lewiatan nieujarzmiony"... , bo rzeczywiście taki ogrom różnorodnych kultów, wierzeń zróżnicowanych regionalnie na wielkim subkontynencie nie da się łatwo "ujarzmzić" definitywnie [\[1\]](#).

"Jako wiarę można uważać hinduizm za coś nieokreślonego, niewyraźnego, wielostronnego, za wszystko dla wszystkich" pisał pierwszy premier wyzwolonych Indii J. Nehru [\[2\]](#).

Zgodzić się trzeba, że hinduizm to nie tylko religia, że obejmuje również poglądy różnych szkół filozoficznych, a także prawa, normy postępowania, ich liczne modyfikacje, kodeksy, jak również dokonywane co jakiś czas syntezy dla uporządkowania głównych pojęć religijnych. Jest więc sposobem życia duchowego Hindusów. A złożyło się nań wiele elementów składowych, które przez wieki kształtowało się w Indiach, poczynając od (co najmniej) wielkiej cywilizacji doliny Indusu.

Przed hinduizmem

Rdzeniem religii, która przybrała postać i nazwę hinduizmu były księgi powstałe w obrębie innej niż cywilizacja doliny Indusu kultury. Otóż na okres między II tysiącleciem a pierwszymi wiekami I tysiąclecia p.n.e. przypada **okres wedyzmu** — nazwie tej dały początek starożytne księgi: Wedy. Różnie datowane, najczęściej jednak na lata 1200 — 1000 p.n.e., łączą się z indoeuropejskim ludem, który w połowie II tys. p.n.e. przybywać zaczął w kilku falach przez przełęcz Hindukuszu na subkontynent indyjski, stykając się z ludnością z kręgu cywilizacji doliny Indusu zasiedlonej nad wielkimi rzekami Indii północno-zachodnich.

Czas powstania Wed sięga okresu wspólnoty indoirañskiej (przypuszczać należy, że irańska Awesta jest także świadectwem owej wspólnoty).

Wedyzm był religią politeistyczną, a kult polegał na składaniu ofiar bóstwom (*jadźnia*), w pierw pod gołym niebem (świątynie pojawiły się znacznie później). W przebogatym panteonie najważniejszymi bogami byli: Indra, Agni, Soma, Djaus, Prythiwi i Aditjowie, a wśród nich Waruna, Mitra, Surja, Waju, Uszas.< > Później z wedyzmu wyłonił się **braminizm**, stąd następny okres nazywany jest **okresem bramińskim**. Brahman to święta wiedza, magiczna moc tkwiąca w formule, bo też formuły towarzyszące ofiarom nabrały specjalnego znaczenia, jak i wyspecjalizowani kapłani ów kult ofiarny sprawujący. Początki braminizmu łączą się z powstaniem tekstów, zwanych brahmanami, co przypada na wieki między XVII p. n. e. Wcześniejszą wiarę w bóstwa w znacznym stopniu uzupełniły ceremonie i spekulacje teologiczne.

Upraszczając nieco można by powiedzieć, że jak w wedyzmie to bogowie strzegali porządku społecznego i kosmicznego (*ryta*), tak w braminizmie centralnym punktem mającym znaczenie kosmologiczne stało się dokładne dopełnienie rytuału ofiarnego.

Dalsze przekształcenia religii Indii ma związek z nowym (?), a może raczej adoptowanym z kręgu niearyjskiego sposobem rozumienia związku z sacrum. Chodzi o ascezę, medytację, wgląd mistyczny — jakości, które łatwo kojarzymy z Indiami, ale które nie były przedmiotem zainteresowań Wed. Te trendy uwidaczniają się w księgach zwanych **aranjakami** co znaczy "księgi

leśne". Ułożone zostały przez pustelników żyjących w odosobnieniu i dla nich przeznaczone. W jeszcze większym stopniu świadectwem nowych tendencji stały się kolejne księgi — **upaniszady**. Okres ich powstawania określa się na lata 800-500 p.n.e. Wielu indologów uważa, że powstały one na tych terenach, które najdłużej pozostawały poza zasięgiem kultury Ariów, na wschód zatem od terenów północno-zachodnich Indii (dolina Gangesu, tereny podhimalajskie, itd.). Nie jest też przypadkiem, na tych samych terenach narodził się buddyzm, bliższy jednak myśli upaniszadowej, niż braminizmowi. To w upaniszadach właśnie pojawia się koncepcja reinkarnacji, *karmana* i *sansary*. Tutaj też roztrząsano problem wyzwolenia z *sansary*, czyli kołowrotu wcieleń (*moksha*). Tutaj mówi się o relacji tożsamości *atman-brahman*, gdzie *atman* to najgłębsza dusza jednostkowa człowieka, *brahman* zaś — dusza świata, pierwiastek kosmiczny, boski (owe słynne *tat twam asi* — ty jesteś Tym). Nie bez związku z tą koncepcją mistycznej tożsamości pozostawała metoda poznania — kontemplacja czy medytacja, wgląd mistyczny, intuicyjne dotarcie do prawdy (a nie spekulacje teologiczne, jak w *brahmanach*).

Zatem te koncepcje, tak potem żywotne i istotne dla hinduizmu, wywodziły się nie z tego kręgu, gdzie powstały pierwsze Wedy, ale z odmiennych tradycji, przedaryjskich (i może one właśnie mają związek z wierzeniami sięgającymi do czasów cywilizacji Indusu, jak i wiele włączonych w ramy hinduizmu kultów bóstw żeńskich).

Należy wspomnieć też o kształtowaniu się sześciu szkół filozoficznych klasycznej filozofii bramińskiej: *njaja*, *wajszeszika*, *sankhja*, *joga*, *mimansa*, *wedanta* (do ok. 500 r. n.e.).

Wreszcie, o czym już wyżej wspomniano, zaczął się proces wchłaniania przedaryjskich kultów i wierzeń. Ich świadectwem są tzw. *purany* oraz wielkie epepeje: *Mahabharata* (IV w. p.n.e. – IV w. n.e., to w jej ramach znajduje się słynna *Bhagawadgita*) i *Ramajana* (IV w. p.n.e. – II w. n.e.). Kształtował się kult boga Wisznu i Śiwy oraz siaktyzm, którego przedmiotem była Wielka Bogini Matka, mająca wiele personifikacji. Kult boga Wisznu i boga Śiwy doprowadził w V-VIII wieku do powstania w hinduizmie dwóch wielkich wyznań: *wisznuizmu* i *śiwaizmu*.

Pod koniec XVIII wieku hinduizm objęły ruchy reformatorskie (tzw. renesans indyjski), które łączyły aspekt religijny i polityczny, jak np. stowarzyszenie *Brahmo-Samadź*.

Począwszy od XIX wieku w hinduizmie pojawiają się tendencje uniwersalizujące, a więc takie, które pozwalałyby uznać go za religię światową.

Hinduizm jest zatem przykładem niemal doskonałym na tę formę religii, którą określa się jako religia synkretyczna.

Księgi hinduizmu

Tradycja dzieli je na dwie podstawowe grupy: *śruti* (słyszane) i *smryti* (pamiętane). Pierwsze z nich uważane są za usłyszane przez *ryszich* — świętych mędrców z ust boga i są traktowane jako najwyższa świętość. Drugie są tekstami związanymi z tradycją, ale nie obdarzanych taką dozą świętości. Kolejna grupa to *śastra* — teksty normatywne.

Do *śruti* należą przede wszystkim Wedy. Rozróżnia się cztery Wedy: 1. *Rygwedę*, czyli wiedzę hymnów recytowanych na cześć bóstw; 2. *Jadźurwedę* — wiedzę formuł ofiarnych, teksty te towarzyszą przebiegowi ceremonii ofiarnych; 3. *Samawedę*, czyli wiedzę pieśni, przeznaczoną dla kantora, śpiewanych podczas składania ofiar; 4. *Atharwawedę* — wiedzę zaklęć magicznych. W każdej z czterech Wed wyróżnia się zasadnicze zbiory tekstów, zwane *sanhitami* oraz komentarze (choć są to księgi powstałe w innych, niewedyjskich tradycjach, wspomniane aranżaki i upaniszady oraz *brahmany*).

Do tekstów *smryti* należy przede wszystkim Księga albo Prawo Manu (*Manu-smryti*), która stanowi najważniejszy zbiór praw indyjskich epoki klasycznej. Zestawiona prawdopodobnie na początku naszej ery, zawiera również ustawy, opisy obyczajów społecznych, a także obowiązki rządzących, kapłanów, małżonków, zwierchników, służących, reguły podatkowe, uzasadnienie podziału społecznego itp. Do *smryti* zaliczane są również wielkie epepeje *Mahabharata* i *Ramajana*, *purany*, powstałe w okresie od IV do XIV wieku (dotyczą ceremonii religijnych, zasad *dharmy*, budowy świątyń, znajdują się tu również mity o stworzeniu świata, genealogie bogów i świętych, dzieje rodów królewskich), a także *tantry*, pochodzące z ok. VIII wieku n.e., napisane w formie dialogu między Śiwą a jego małżonką Parwati.

Panteon bóstw

Hinduizm ma niezwykle bogaty panteon bogów. Obiektami kultu w głównych odłamach hinduizmu są trzy bogowie: Brahma, Wisznu i Śiwa. Brahma jest twórcą świata, Wisznu jest

konserwatorem tego świata, Śiwa zaś doprowadza pod koniec każdej ery do jego zagłady.

Brahmę boga osobowego w hinduizmie przedstawia się jako brodatego mężczyznę, z czterema głowami i czterema ramionami. Jego małżonką jest Saraswati pani ksiąg i umiejętności, opiekunka sztuki i nauki. Życie Brahmy, według wyznawców hinduizmu, odmierza cykl kosmicznego czasu świata (*kalpa, juga*).

Wisznu (zwrócony ku wszystkim stronom, co symbolizuje jego aktywność) jest bogiem dobrym i przyjaznym ludziom. Liczne są formy jego przedstawiania — obrazuje się go jako młodzieńca w błyszczącym diademie, jeżdżącego na mitycznym ptaku Garudzie, albo -sposycywającego na wielkim mitycznym wężu, czy też na kwiecie lotosu wyłonionym z wód Praoceanu itd. Jego małżonką jest Lakszmi, bogini bogactwa i szczęścia. Wisznu w hinduizmie jest czczony w swoich zstąpieniach — *awatarach*, czyli wcieleniach. Wylicza się 10 *awatarów* Wisznu, między innymi jest nim Kryszna opiewany w *Bhagawadgicie*, Budda i Kalkin (rodzaj indyjskiego "Mesjasza").

Śiwa jest postacią złożoną, ponieważ łączy wiele cech bogów pradawnych, może nawet sięgających okresu cywilizacji doliny Indusu (postać w postawie jogicznej na tabliczce z Mohendzo Daro). Jest opiekunem medytacji i joginów, a także bogiem siły rozrodczej, której symbolem jest fallus (*linga*). Małżonką albo "mocą" (*siakti*) Śiwy jest Dewi najbardziej popularna bogini dzisiejszych Indii. Dewi nie jest imieniem — oznacza po prostu "Bogini" i jeśli nie jest dodane imię, każdy Hindus wie, że chodzi o małżonkę Śiwy, czy będzie zwana Uma, Parwati, Durga czy wreszcie Kali.

Znaczącymi bogami w hinduizmie są również opiekunowie stron świata, którzy rekrutują się ze starego, jeszcze wedyjskiego panteonu, jak Indra, Agni, czy Waruna. Czwartym jest Jama groźny bóg śmierci. Znamioną cechą hinduizmu jest żywotność przedstawień mitycznych zwierząt; bywa, że pod takimi teriomorficznymi kształtami kryje się sam bóg. To np. Nandin, biały byk Śiwy, Garuda-wierzchowiec Wisznu, Hanuman przedstawiany w postaci małpy jest uznawany za boga mądrości i uczoności, Ganesia wyobrażany w postaci dziecka o głowie słonia reprezentujący nie tylko witalność świata zwierząt, ale jest pomocnikiem w przewyciężaniu przeciwnostw i pozyskaniu pomyślności.

Należy dodać, że sposób rozumienia bóstw różni się zasadniczo w zależności od osoby wyznawcy — inaczej rozumiany jest w kulcie ludowym, inaczej w kręgach intelektualnych; bywa nawet, że młodzi wykształceni Hindusi pogardzają kultami tradycyjnymi, a "Boga" traktują w kategoriach bytu absolutnego, zasady świata, na sposób filozoficzny raczej niż teistyczny. Taka wewnętrzna stratyfikacja wierzeń nie jest oczywiście wyłączną cechą hinduizmu, może tylko dopełnia obrazu tej wielkiej religii jako pełnej wewnętrznego zróżnicowania.

Kult świątynny i domowy

Kult bogów w hinduizmie jest sprawowany zarówno przez braminów, jak i zwykłych wyznawców (np. przez "głowę" domu, gospodarza). Zarówno w domach, jak i świątyniach, znajdują się kapliczki albo ołtarze z wizerunkami lub symbolami boga. Adoracja boga polega np. na wykonywaniu pewnych gestów (np. wyciągnięciu przed nim ręk i przyłożeniu ich do czoła) oraz na śpiewaniu hymnów, paleniu kadzideł i lamp, recytowaniu świętych tekstów, składaniu kwiatów itd. Ofiary krwawe składa się jedynie w kulcie Kali, dziś są nimi najczęściej bawoły, kozy, owce, koguty.

Dwa podstawowe obrzędy hinduizmu to *jadźna* i *pudźa*. Ta pierwsza to znana już w epoce wedyjskiej ofiara mająca zjednać bogów, nie uobecnionych w czasie dokonywania obrzędu (pośrednikiem jest tu ogień); druga natomiast jest odmiennym rodzajem ofiary dokonywanej w "obecności" Boga (pojętego osobowo), formą jego adoracji. *Pudźa* wyparła *jadźnię* z kultu świątynnego, ta ostatnia zachowała się jedynie w rytuałach ortodoksyjnych braminów i w obrządkach domowych.

W hinduizmie obchodzi się wiele świąt, wśród nich *holi*, *diwali* i *dasahra*. Pierwsze przypada na luty-marzec i wywodzi się z pradawnych obrzędów płodności. Ludzie śpiewają wtedy pieśni, noszą w procesjach symbole falliczne, wzajemnie posypują się popiołem i polewają barwioną wodą. Drugie jest świętem Nowego Roku, trwa cztery dni, podczas których oddaje się cześć duchom zmarłych oraz bogu Wisznu i jego małżonce Lakszmi. Nazywane jest też świętem światła, ponieważ w każdym domu zapala się lampy oliwne. Święto *dasahra* trwa dziesięć dni i obchodzi się je we wrześniu lub październiku na cześć bogini Durgi. Należy zaznaczyć, że wiele świąt obchodzonych jest w zależności od regionu kraju, lokalnych tradycji.

Hinduizm wewnętrznie podzielony jest na wiele odłamów, z których dziś najważniejsze są "sekty" wisznuitów, śiwaitów i siaktów. Każda hinduska rodzina zgodnie ze swą wielopokoleniową

tradycją wyznaje jedną z tych odmian hinduizmu. Różnią się one nie tylko obiektem kultu, ale także poglądami na istotę wiary i sposób osiągnięcia zbawienia. Ich wyznawców można spotkać w całych Indiach, chociaż śiwaizm dominuje wśród hindusów w Kaszmirze i w Tamilnadzie, a siaktyzm w Bengalu i Asamie. Wisznuitów można rozpoznać po *namanie*, znaku namalowanym na czole, składającym się z trzech linii, jednej pionowej czerwonej i dwu lekko ukośnych białych, połączonych u nasady nosa. Czasem na szyi mają długi różaniec z czarnych nasion wielkości orzecha; w czasie pielgrzymek noszą ze sobą gongi i trąby. Śiwaitów poznaje się po symbolicznej lindze przymocowanej do włosów bądź noszonej w formie wisiorka na szyi.

W hinduizmie istnieje też bardzo popularny kult Bogini Matki. Łączy się go zwykle z praktykami określanymi mianem siaktycznych lub tantrycznych. Siakti (moc) jest personifikacją energii boga w postaci żeńskiej. Kult małżonki Śiwy jest zróżnicowany w zależności od imienia, które mają związek z akcentowanym w nim aspektem Bogini- Uma, Parwati ma aspekt dobroczynny, Durga, Kali ukazują zaś ciemne strony życia i co za tym idzie samej bogini.

Kult bogini łączy się z praktykami tantrycznymi. Tantryzm (*tantra* osnowa, system nauki i ceremonii, także pisma traktujące o systemie) jest nie tyle religią czy filozofią, ile metodą prowadzącą do utożsamienia się z najwyższym bytem (transcendentnym bóstwem i kosmosem) przez doskonalenie samego siebie. Tantryzm ma liczne odmiany, oprócz hinduistycznej także buddyjską i dżinijską. W tantryzmie za pomocą odpowiednich praktyk i rytuałów doskonalili się ciało i ducha, ciało oczyszcza się, na przykład, poprzez praktykę jogi, która wpływa również na umysł. Ważna jest też medytacja, której towarzyszy wypowiedanie świętych zgłosek manifestujących bóstwa (*mantra*).

Hinduizm — najważniejsze cechy

Trudno jest mówić o jednym hinduizmie, zważywszy na wewnętrzne zróżnicowanie, jeszcze trudniej o jakiejś jednej doktrynie. Można jednak wskazać te punkty, co do których istnieje pewien consensus — chodzi o takie elementy, które są wspólne wszystkim Hindusom.

W pierwszym rzędzie będą to *Wedy* i ich autorytet jako ksiąg "świętych". Dalej: zalecenie tzw. czterech *aśram*, czyli kolejnych stadiów życia i akceptacja *warn* czyli stanów społecznych (często używany terminu kasta). Rdzeń wierzeń stanowi koncepcja reinkarnacja i wynikające zeń prawo karmy oraz dążenie do wyzwolenia (ale sposoby owego "wyzwolenia" są rozmaite). Najważniejsze kultury zorganizowane są wokół Wisznu i Śiwy (do tzw. *Trimurti* należy jeszcze Brahma, ale nie ma on specjalnego kultu, to raczej rodzaj "boga filozofów") oraz Wielkiej Bogini.

Jednym z podstawowych pojęć podzielanych przez Hindusów jest *dharma*. Ma ono bardzo szeroki zakres znaczeniowy: obowiązek moralny, prawo, etyka; ma wymiar zarówno jednostkowy, jak i społeczny — wtedy łączy się z tzw. *warnaśrama dharma*, czyli dharma stanów społecznych (*warna*) oraz stadiów życia (*aśrama*); ale odnosi się także do porządku kosmicznego (por. też *ryta*). System stanów społecznych w znacznej mierze określa sposób realizacji drogi życia Hindusa. Istnieją cztery podstawowe stany społeczne: braminów kapłanów, kszatrijów rycerzy, wajsjów kupców, rolników i siudrów wyrobników. Są też ludzie nie należący do żadnej kasty pariasi. Zgodnie z tradycją, członkowie poszczególnych *warn* mają przypisane nie tylko określone obowiązki i sposoby zachowania, ale także ograniczenia kontaktów między nimi. W związku z tym określone *warny* są w zasadzie zamknięte dla osób spoza nich.

W hinduizmie z systemem *warn* ściśle wiąże się doktryna o czterech stadiach życia (*aśrama*). Dotyczy ona mężczyzn z trzech pierwszych stanów. Owe stadia życia to: okres ucznia poznającego *Wedy* przy swoim nauczycielu (*guru*), zwany okresem *brahmaczarina*, okres pana domu zakładającego rodzinę i troszczącego się o nią (*gryhastha*), który skoro urodzi mu się pierwszy wnuk wchodzi w kolejny okres, bycia pustelnikiem (*wanaprastha*), aby z biegiem czasu wejść w czwarte stadium życia uwolnionego (*sanjasina*). Fakt, że na szczycie albo u kresu obecnego życia znajduje się stan niezależności od ziemskich związków, nie oznacza ich negacji. Przeciwnie, hinduizm wymienia cztery wartości cztery poziomy egzystencji na które jest miejsce w życiu człowieka; są nimi: *kama*, czyli pożądanie, miłowanie, *artha* dobrobyt, majątek, poważanie, sukces, *dharma*, czyli prawe życie. Wszystkie więc sfery życia człowieka mają pewną wartość. Hindus, chcąc osiągnąć *moksę*, czyli zbawienie albo wyzwolenie, nie może jednak pozostać w niższych poziomach egzystencji, nie przechodząc do jej wyższych poziomów. Właśnie wyzwolenie jest celem życia religijnego Hindusa. Pokonanie prawa karmana i wyzwolenie z kołowrotu wcieleń w hinduizmie możliwe jest za pomocą trzech sposobów, nazywanych też ścieżkami albo drogami. Pierwszy (*karma marga* droga uczynków) polega na przestrzeganiu rytualnych obrzędów i nakazów wynikających z dżati (urodzenie) i *aśrama*. Drugi sposób (*dźniana marga* droga poznania) prowadzi

do tego samego celu, ale dzięki poznaniu rzeczywistości. Trzeci (*bhakti marga* droga oddania się umiłowanemu bóstwu) polega na pełnym poświęceniu się wybranemu bogu.

Wiele kultów, rozbudowana obrzędowość, regionalne zróżnicowanie wierzeń, społeczna stratyfikacja, rozmaite tradycje filozoficzne — hinduizm nie jest łatwy do zdefiniowania. Nie jest religią, która miałaby założyciela, kształtowała się w przeciągu tysiąca lat trwania kultury (czy kultur) indyjskiej, na ziemi gdzie mieszały się ludy i tradycje. Nie ma też jasnej, jednej i niepodważalnej doktryny, jakiegoś "credo". Problem dodatkowy to status tej religii na tle innych wielkich religii świata — wyznaje ją oto prawie miliard ludzi, ale ograniczona jest terytorialnie, w zasadzie do obszaru subkontynentu indyjskiego (nie licząc enklaw w Indonezji, czy tych terenów, gdzie żyją Hindusi-emigranci). A przecież wiadomo, że Indie i jej "duchowość" stały się celem wypraw-pielgrzymek dla wielu Amerykanów i Europejczyków, począwszy co najmniej od lat 60. XX w. i ruchu kontrkulturowego. Na ulicach naszych miast do dziś można spotkać wyznawców z tzw. ruchu Hare Kryszna, jak potocznie jest nazywany. Czy jednak na hinduizm może "nawrócić" się ktoś, kto nie urodził się Hindusem? Wielu Hindusów powie, że nie. Można z nim sympatyzować, poznawać jego założenia i praktyki, ale — jak uważa wielu hinduistów — trzeba czekać na nową inkarnację, na odrodzenie się właśnie jako mieszkaniec Indii. Jeśli tak, to hinduizm nie jest religią uniwersalistyczną w "klasycznej" wersji. Choć i w tym względzie nie ma pełnej zgody — wielu Hindusów (w tym przecież założyciel ruchu Hare Kryszna) jest przeciwnego zdania...

Bibliografia:<

- > 1. Basham Arthur, *Indie*, Warszawa 1964.<
- > 2. Brockington J.L., *Święta nić hinduizmu*, Warszawa 1990.<
- > 3. *Mały słownik klasycznej myśli indyjskiej*, praca zbiorowa, Warszawa 1992.<
- > 4. Słuszkiewicz Eugeniusz, *Pradzieje i legendy Indii*, Warszawa 1980.<
- > 5. Suliga Jan Witold, *Hinduizm — lewiatan nieujarzmiony*, "Pismo Literacko-Artystyczne", nr 11-12/1986.<
- > 6. Tokarczuk Andrzej, *Hinduizm*, Warszawa 1986.<
- > 7. Wałkowska Hanna, wykłady otwarte, Uniwersytet Wrocławski, lata 1993-94.

Przypisy:

[1] Jan Witold Suliga, *Hinduizm - lewiatan nieujarzmiony*, "Pismo Literacko-Artystyczne", nr 11-12/1986, s. 6-7.

[2] J. Nehru, *Odkrycie Indii*, Warszawa 1957, cyt. za: A. Tokarczuk, *Hinduizm*, Warszawa 1986, s. 5.

Joanna Żak-Bucholc

Zajmuje się etnologią i religioznawstwem. Publikowała m.in. w: 'ALBO albo Inspiracje Jungowskie'; 'Nie z tej ziemi'; 'Czwarty Wymiar'; 'Tytuł'.

[Pokaż inne teksty autora](#)

(Publikacja: 30-05-2004 Ostatnia zmiana: 16-01-2009)

[Oryginał.](http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,3428) (<http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,3428>)

Contents Copyright © 2000-2009 Mariusz Agnosiewicz

Programming Copyright © 2001-2009 Michał Przech

Autorem portalu Racjonalista.pl jest Michał Przech, zwany niżej Autorem.

Właścicielami portalu są Mariusz Agnosiewicz oraz Autor.

Żadna część niniejszych opracowań nie może być wykorzystywana w celach komercyjnych, bez uprzedniej pisemnej zgody Właściciela, który zastrzega sobie niniejszym wszelkie prawa, przewidziane

w przepisach szczególnych, oraz zgodnie z prawem cywilnym i handlowym, w szczególności z tytułu praw autorskich, wynalazczych, znaków towarowych

do tego portalu i jakiegokolwiek jego części.

Wszystkie strony tego portalu, wliczając w to strukturę katalogów, skrypty oraz inne programy komputerowe, zostały wytworzone i są administrowane przez Autora. Stanowią one wyłączną własność Właściciela. Właściciel zastrzega sobie prawo do okresowych modyfikacji zawartości tego portalu oraz opisu niniejszych Praw Autorskich bez uprzedniego powiadomienia. Jeżeli nie akceptujesz tej polityki możesz nie odwiedzać tego portalu i nie korzystać z jego zasobów.

Informacje zawarte na tym portalu przeznaczone są do użytku prywatnego osób odwiedzających te strony. Można je pobierać, drukować i przeglądać jedynie w celach informacyjnych, bez czerpania z tego tytułu korzyści finansowych lub pobierania wynagrodzenia w dowolnej formie. Modyfikacja zawartości stron oraz skryptów jest zabroniona. Niniejszym udziela się zgody na swobodne kopiowanie dokumentów portalu Racjonalista.pl tak w formie elektronicznej, jak i drukowanej, w celach innych niż handlowe, z zachowaniem tej informacji.

Plik PDF, który czytasz, może być rozpowszechniany jedynie w formie oryginalnej, w jakiej występuje na portalu. **Plik ten nie może być traktowany jako oficjalna lub oryginalna wersja tekstu, jaki zawiera.**

Treść tego zapisu stosuje się do wersji zarówno polsko jak i angielskojęzycznych portalu pod domenami Racjonalista.pl, TheRationalist.eu.org oraz Neutrum.eu.org.

Wszelkie pytania prosimy kierować do redakcja@racjonalista.pl